



Δημήτρης Κιτσούλης, «Εισαγωγή»

(για το έργο *Ρίμες αγάπης*)

Οι *Ρίμες αγάπης*, αλλιώς γνωστές ως «Κυπριακά ή Κυπριώτικα ερωτικά», είναι μία συλλογή λυρικής ποίησης με μεγάλη λογοτεχνική αξία. Το έργο παρουσιάζει ομοιότητες με τα «canzonieri», δηλαδή τις ανθολογίες ερωτικής ποίησης, οι οποίες, έχοντας ως άμεσο πρότυπο το εμβληματικό *Il Canzoniere* του [Πετράρχη](#) –που εμπνέεται από τον (πλατωνικό;) έρωτά του για τη [Λάουρα](#)–, την ίδια περίοδο κυκλοφορούσαν αθρόα, σε χειρόγραφη και έντυπη μορφή, στην Ιταλία αλλά και σε ολόκληρη την Ευρώπη.

Το κείμενο της συλλογής, γραμμένο με ελληνικούς χαρακτήρες σε *κυπριακή διάλεκτο*, χωρίς τονικά σημάδια και σημεία στίξης και με ασυνεπή ορθογραφία, μας έχει παραδοθεί σε ένα μοναδικό χειρόγραφο, τον κώδικα IX 32, που βρίσκεται στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη της Βενετίας. Δυστυχώς, το χειρόγραφο είναι ακέφαλο –λείπει σίγουρα το πρώτο φύλλο– με αποτέλεσμα να μη σώζεται ο τίτλος, το όνομα του συγγραφέα ή κάποιος χρονολογικός δείκτης σχετικά με τη συγγραφή των ποιημάτων. Πάντως, είναι γενικά αποδεκτό ότι ο χειρόγραφος κώδικας αποτελεί μεταγενέστερο *αντίγραφο* και όχι αυτόγραφο του ποιητή. Είναι, επίσης, γνωστός ο πρώτος κτήτοράς του, ο λόγιος Natale Conti, του οποίου ο θάνατος το 1582 μάς παρέχει τουλάχιστον τον *terminus ante quem* για τη χρονολόγηση της αντιγραφής του πρωτότυπου ή έστω ενός παλαιότερου χειρόγραφου.

Όσον αφορά στην πατρότητα της συλλογής, δεν υπάρχει ομοφωνία ανάμεσα στους μελετητές. Κάποιοι την αποδίδουν σ' έναν και μόνο ποιητή, καθώς διακρίνουν μία ενιαία ποιητική σύλληψη που διέπει τη σύνθεση (Σιαπκαρά-Πιτσιλλίδου 1980· Ζώρας 1976β, 617). Άλλοι, με κριτήριο την πλούσια υφολογική, γλωσσική και μετρική ποικιλία των ποιημάτων, πριμοδοτούν την πατρότητα περισσότερων του ενός ποιητών – άποψη που δείχνει να έχει μεγαλύτερη απήχηση, ειδικά στις πιο πρόσφατες μελέτες (λ.χ. Μαθιοπούλου-Τορναρίτου 1993· Κεχαγιόγλου 2010, 116). Επιπλέον, έχει υποστηριχθεί μία ενδιαμέση θέση που κατά κάποιον τρόπο αποτελεί σύνθεση των δύο προηγούμενων μοντέλων· σύμφωνα μ' αυτήν, η κατάρτιση της συλλογής ενδέχεται να είναι το αποτέλεσμα της εργασίας ενός κύκλου κύπριων λογίων, οργανωμένων γύρω από μια ισχυρή ποιητική προσωπικότητα, έναν δάσκαλο ή μέντορα, με



καταλυτική επιρροή στη δημιουργία των στιχουργημάτων (Πιερής 2008). Εξάλλου, δεν μπορεί να αποκλειστεί με βεβαιότητα και κάποιος μεταγενέστερος ανθολόγος που σταχυολόγησε συνθέσεις ποιητών από διαφορετικές εποχές.

Η χρονολόγηση του κυπριακού *canzoniere* τοποθετείται στον 16ο αιώνα, κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας στην Κύπρο (1489-1571), με πιθανότερη περίοδο σύνθεσης το δεύτερο μισό του. Η πιο διαδεδομένη άποψη, στηριγμένη σε εξωκειμενικές και εσωκειμενικές ενδείξεις, οριοθετεί τη συγγραφή των ποιημάτων ανάμεσα στα έτη 1546 και 1570 (Σιαπκαρά-Πιτσιλλίδου 1980, 79) –το 1571 η Κύπρος γίνεται οθωμανική κτήση–, αν και δεν αποκλείεται η ολοκλήρωση ορισμένων τουλάχιστον συνθέσεων μετά το 1570, σε ιταλικό (το πιθανότερο βενετικό) έδαφος. Άλλωστε, πιθανό παραμένει και το ενδεχόμενο της συγγραφής μιας πρώτης ομάδας ποιημάτων στις αρχές του 16ου ή ακόμα και στα τέλη του 15ου αι., αμέσως μετά τη λήξη της Φραγκοκρατίας (1192-1489), στο αυλικό περιβάλλον της τελευταίας βασίλισσας του νησιού, Κατερίνας Κορνάρο, στο Άζολο (Χόλτον 2000β, 254).

Γενικά, τα ζητήματα της πατρότητας και κατ' επέκταση της ταυτότητας του/των ποιητή/-τών, της χρονολόγησης, καθώς και του τόπου συγγραφής/ολοκλήρωσης της συλλογής παραμένουν ανοικτά και χρήζουν περαιτέρω διερεύνησης από την επιστημονική κοινότητα. Το σίγουρο είναι ότι οι συγκεκριμένες ποιητικές συνθέσεις αποτελούν προϊόν ενός λόγιου λογοτεχνικού περιβάλλοντος, εξοικειωμένου με τις αισθητικές αναζητήσεις της σύγχρονης του ποιητικής παραγωγής σε ιταλική γλώσσα, και απευθύνονται σε ένα εξαιρετικά καλλιεργημένο και εκλεπτυσμένο αναγνωστικό κοινό.

Πραγματικά, οι *Ρίμες αγάπης* φανερώνουν έναν πρωτόφαντο για την πρώιμη νεοελληνική λογοτεχνία συγχρονισμό με τα ευρωπαϊκά ρεύματα. Από τα πρώτα στάδια της μελέτης τους, έχει υπογραμμιστεί η επίδραση της ιταλικής αναγεννησιακής και ειδικότερα της πετραρχικής ποίησης – αλλά και του μανιερισμού. Τριάντα τρία από τα 156 συνολικά ποιήματα έχουν, μέχρι στιγμής, αναγνωριστεί με ασφάλεια ως μεταφράσεις και ελεύθερες διασκευές ή παραφράσεις ποιημάτων του Πετράρχη και των λογοτεχνικών επιγόνων του, των ιταλών πετραρχιστών του 16ου αιώνα (Rodosthenous-Balafa 2013, 134). Αλλά και οι πρωτότυπες συνθέσεις κινούνται στο ίδιο κλίμα, ώστε να μιλάμε για μια ουσιαστική συμβολή στη διάδοση του πανευρωπαϊκού φαινομένου του πετραρχισμού, που στην κυπριακή του



εκδοχή εμπλουτίζεται και με απόηχους της φιλοσοφικής, νεοπλατωνικής παράδοσης της περιόδου, όπως επισημαίνουν τα πρόσφατα ερευνητικά πορίσματα (Ροδοσθένους-Μπαλάφα 2012· Rodosthenous-Balafa 2013).

Τα ποιήματα είναι άρτια συνθεμένα στις ποικίλες στροφικές και μετρικές φόρμες της ιταλικής [Αναγέννησης](#), προσαρμοσμένες στις απαιτήσεις της κυπριακής διαλέκτου· οκτάβες, τερτσίνες, μπαρτσελέτες, σεστίνες, μπαλάντες, μαδριγάλια κλπ. εισάγονται για πρώτη –ενίοτε και για μοναδική– φορά στο σύστημα της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν τα πρώτα νεοελληνικά [σονέτα](#) –τα επόμενα απαντούν στην κρητική τραγωδία [Βασιλεύς ο Ροδολίνος](#) (1647) του Ιωάννη Ανδρέα Τρωΐλου και στη συλλογή [Άνθη Ευλαβείας](#) (1708) του Φλαγγινιανού Φροντιστηρίου της Βενετίας– κυρίως στην κλασική, πετραρχική μορφή, δίχως να απουσιάζουν και εναλλακτικές μορφές του είδους, π.χ., το διπλό σονέτο ή το σονέτο με ουρά, που φανερώνουν μια ακόρεστη διάθεση για πειραματισμούς.

Ο προτιμώμενος στίχος είναι ο ιταλικός ενδεκασύλλαβος, αυτόνομος ή και σε συνδυασμό με τον επτασύλλαβο, κατά μίμηση του ιταλικού μοντέλου. Παράλληλα, νεοελληνικά μέτρα όπως ο (τροχαϊκός και ιαμβικός) οκτασύλλαβος, ο δωδεκασύλλαβος καθώς και ο δημοφιλής «πολιτικός», δηλαδή ο εδραιωμένος από τον 10ο αιώνα δεκαπεντασύλλαβος στίχος, πλουτίζουν τη μετρική ποικιλία του κυπριακού canzoniere, ανοίγοντας τον ορίζοντα των διακειμενικών σχέσεων προς την προγενέστερη νεοελληνική ποίηση και τη δημοτική παράδοση. Η δημιουργική ανάπλαση της ιταλικής στιχουργίας αλλά και του ρυθμού της νεοελληνικής προφορικής ποίησης φανερώνει τη δεξιοτεχνία του/των δημιουργού/-ών της συλλογής, καθιστώντας τον/τους πρωτοπόρο/-ους της [νεοελληνικής στιχουργικής](#) (Fedina 2012, 14-18).

Η συστηματική χρήση της κυπριακής διαλέκτου συνιστά την απόληξη μιας ισχυρής [τοπικής παράδοσης](#), η οποία ανάγεται στην πεζογραφία των μέσων του 15ου αιώνα – τουλάχιστον όσον αφορά σε κείμενα με κάποια αισθητική αξία (π.χ. [Χρονικό](#) του Λεόντιου Μαχαιρά ή το ηθικοδιδασκτικό *Φιορ δε βερτού*, δηλαδή η κυπριακή διασκευή/παραλλαγή του [Άνθους των χαρίτων](#)). Η παγίωση της τάσης αυτής τώρα επεκτείνεται στον έμμετρο λόγο και, το κυριότερο, σε αμιγώς λογοτεχνικές συνθέσεις – τα παλαιότερα κείμενα ανήκουν στον ευρύτερο χώρο της γραμματείας. Η καθομιλουμένη κυπριακή της εποχής, με την κατάλληλη



βέβαια επεξεργασία και εκλέπτυνση, εξυψώνεται σε λογοτεχνικό όργανο, φαινόμενο που λίγο αργότερα συναντάται σε πιο ολοκληρωμένη μορφή μόνο στην όψιμη φάση της [κρητικής λογοτεχνίας](#). Θα πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι η γλώσσα δεν είναι απόφια διαλεκτική, αφού *σποραδικά* μπολιάζεται και με στοιχεία της λόγιας νεοελληνικής ή της δημώδους κοινής της εποχής, χωρίς ωστόσο να υποσκάπτεται ο έντονα ιδιοματικός χρωματισμός της.

Θεματικά η συλλογή δεν παρουσιάζει την απόλυτη ομοιογένεια για την οποία προιδεάζει ο τίτλος της. Εκτός από τα ερωτικά, υπάρχουν, ειδικά προς το τέλος της συλλογής, ποιήματα ποιητικής, αυτοβιογραφικά, ηθικά ή διδακτικά κ.ά., τα οποία επεκτείνουν και εμπλουτίζουν τη θεματολογία της – σε πρόσφατο μελέτημα έχει προταθεί η διαίρεση των ποιημάτων σε επτά συνολικά θεματικές κατηγορίες, όχι ωστόσο στεγανές και «παγιωμένες» (βλ. Ροδοσθένους-Μπαλάφα 2015). Πάντως, η πλειονότητά τους πραγματεύεται το διαχρονικό θέμα του έρωτα, υιοθετώντας όλες τις συμβάσεις της πετραρχικής ποίησης –υπάρχει εντούτοις και μία εξαίρεση, το μοναδικό έντιτλο ποίημα, το οποίο, αν και ερωτικό, φαίνεται να υπονομεύει τις συμβάσεις αυτές (βλ. σχετικά Παφίτη 2012)–, στοιχείο που διαφοροποιεί το κυπριακό *canzoniere* από τις υπόλοιπες συλλογές δημωδών ερωτικών τραγουδιών της περιόδου, π.χ., τα [Ερωτοπαίγνια](#) και τα *Καταλόγια* (Panayotopoulou-Doulaveras 2005, 12). Ενταγμένες στο πλαίσιο ενός σώματος κειμένων ερωτικής ποίησης, οι *Ρίμες αγάπης* συνεχίζουν και παράλληλα *ανανεώνουν* μια παράδοση με καταβολές στα πρώτα δημώδη κείμενα (12ος αι.) και επεκτάσεις στο ομόθεμο δημοτικό τραγούδι, καθώς στην ποιητική τους συνυφαίνονται οι επιβιώσεις μιας μακρόχρονης «ελληνικής ερωτικής θεματικής» (βλ. Χελιδώνη 2011) με τις δεσπόζουσες δυτικόφερτες επιρροές. Όπως έχει επισημανθεί, τα «Κυπριακά ερωτικά» συνιστούν το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα προσωπικής ποίησης της εποχής (15ος-16ος αι.), όπου σηματοδοτείται η αλλαγή προοπτικής, με την «αποενοχοποίηση του σαρκικού έρωτα» και την «επανιέραρχηση των αξιών» (Καψωμένος 2009, 35).

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι οι ανώνυμες *Ρίμες αγάπης*, αποτέλεσμα μιας μακρόχρονης και πολυεπίπεδης προεργασίας, αποτελούν το υψηλότερο λογοτεχνικό επίτευγμα του ευρύτερου ελληνόφωνου κόσμου της εποχής, τουλάχιστον στο πεδίο της λυρικής ποίησης. Οι γλωσσικές, μορφολογικές και θεματικές καινοτομίες τους αποτελούν εχέγγυο της αισθητικής τους αξίας και απόδειξη της ριζικής λογοτεχνικής ανανέωσης που συντελείται αυτή την



περίοδο στις βενετοκρατούμενες, κυρίως νησιωτικές, περιοχές (Κύπρος, Κρήτη, Δωδεκάνησα), κάτω από την άμεση επίδραση της ιταλικής Αναγέννησης. Τα ποιήματα αυτά, σε συνδυασμό με τις ώριμες δραματικές και αφηγηματικές συνθέσεις της κρητικής λογοτεχνίας της ακμής (1580-1669), επιτρέπουν να παρακολουθήσουμε τα εξελικτικά στάδια ωρίμανσης της [πρώιμης νεοελληνικής λογοτεχνίας](#), ενώ θα μπορούσαν να ιδωθούν ως δείκτης της ενδεχόμενης (και χαμένης σήμερα) ποιητικής δραστηριότητας των Κρητικών, που προετοίμασε τα αριστουργήματα της Κρητικής Αναγέννησης (Χόλτον 2000β, 258).

Όπως φάνηκε παραπάνω, η συλλογή δεν αξιόθηκε κάποια βενετική έντυπη έκδοση, πράγμα που ασφαλώς διαδραμάτισε ρόλο στην όψιμη ανακάλυψή της το 1873 από τον ιστοριοδίφη [Κωνσταντίνο Σάθα](#). Ο γάλλος νεοελληνιστής [Émile Legrand](#) εξέδωσε ένα μέρος της στην περίφημη *Bibliothèque grecque vulgaire* (δεύτερος τόμος) το 1881, ενώ ακολούθησαν σποραδικές δημοσιεύσεις ποιημάτων σε λογοτεχνικά περιοδικά και ανθολογίες. Η πρώτη κριτική έκδοση ολόκληρου του χειρόγραφου εκπονήθηκε το 1952, χάρη στη φιλόπονη εργασία της Κύπριας Θέμιδας Σιαπκαρά-Πιτσιλίδου, που μελέτησε συστηματικά όλες τις πτυχές του έργου, αριθμήσε τα ποιήματα και καθιέρωσε τον τίτλο *Ρίμες αγάπης*¹ – με το επιχείρημα ότι αυτή θα ήταν και η επιλογή του ποιητή, σύμφωνα με τις συνήθειες της εποχής. Η έκδοση αυτή είναι δίγλωσση, με εισαγωγή και μετάφραση των ποιημάτων στη γαλλική γλώσσα, όπως ακριβώς και η βελτιωμένη μορφή της, εκδομένη το 1975. Τον αμέσως επόμενο χρόνο (1976) κυκλοφόρησε και η ελληνική έκδοση, από την οποία αντλούμε τα ανθολογούμενα ποιήματα, περισσότερο χρηστική από τις προηγούμενες (αυτή τη φορά δεν υπάρχει κριτικό υπόμνημα) και με απόδοση των ποιημάτων στη νεοελληνική γλώσσα. Σ' αυτό το διάστημα, οι εργασίες πολλών μελετητών έριξαν αρκετό φως σε επιμέρους ζητήματα της ποιητικής του κειμένου (π.χ. μετρική, διακειμενικές σχέσεις κλπ.), ενώ επανειλημμένα έχει διατυπωθεί και η ανάγκη μιας νέας κριτικής έκδοσης, με σχόλια και σωστότερη απόδοση της διαλεκτικής γλώσσας στα νέα ελληνικά (Μαθιοπούλου-Τορναρίτου 1993· Χόλτον 2000β, 259· Κεχαγιόγλου 2010, 120-121). Η πρόσφατη δίγλωσση έκδοση της Giovanna Carbonaro (2012)

¹ Τίτλος που «είναι περιοριστικός και παραπλανητικός, μιας και η κυπριακή συλλογή δεν περιέχει μόνο ερωτικά ποιήματα» (Rodosthenous-Balafa 2014, 67, υποσημ. 1· η μτφρ. δική μου).



μπορεί να μην ικανοποιεί πλήρως το προηγούμενο αίτημα (τα ποιήματα μεταφράζονται στα ιταλικά), ωστόσο αποτελεί σημαντική συμβολή στη μελέτη της κυπριακής συλλογής από ένα ευρύτερο, όχι αποκλειστικά ελληνόφωνο, κοινό.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Fedina 2012

Olesia Fedina, «Δύο συστήματα μέτρησης και κατάταξης των νεοελληνικών στίχων. Μερικές παρατηρήσεις και προτάσεις», *Κονδυλοφόρος* 11 (2012), σ. 9-21.

Ζώρας 1976β

Γεώργιος Θ. Ζώρας, «Η κυπριακή φιλολογία κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας», *Παρνασσός*, τ. 18, τχ. 4 (Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1976), σ. 603-632, ιδίως 615-622.

Καψωμένος 2009

Ερατοσθένης Γ. Καψωμένος, «Ο έρωτας στο δημοτικό τραγούδι», *Αρχαιολογία και τέχνες*, τχ. 111 (Ιούνιος 2009), σ. 34-39.

Κεχαγιόγλου 2010

Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Η λογοτεχνική καταξίωση του ιδιώματος: Μεγάλα και μικρότερα επιτεύγματα κατά τη βενετοκρατία», *Ιστορία της νεότερης κυπριακής λογοτεχνίας*, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών Κύπρου, Λευκωσία 2010, σ. 114-121.

Μαθιοπούλου-Τορναρίτου 1993

Έλση Μαθιοπούλου-Τορναρίτου, «Προτάσεις και παράμετροι για μια νέα έκδοση του Κυπριακού Αναγεννησιακού Canzoniere της Μαρκιανής», *Αρχές της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi (Βενετία, 7-10 Νοεμβρίου 1991)*, τ. 2, επιμ. Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών, Βενετία 1993, σ. 352-390.



Panayotopoulou-Doulaveras 2005

Vicky Panayotopoulou-Doulaveras, «Late Byzantine and post-Byzantine Vernacular Love poetry: an overview», *Greek Research in Australia: Proceedings of the Biennial International Conference of Greek Studies Flinders University April 2003*, επιμ. E. Close & M. Tsianikas & M. Frazis, Flinders University Department of Languages-Modern Greek, Αδελαΐδα 2005, σ. 81-118.

Παφίτη 2012

Μαριάννα Παφίτη, «Ο Πετράρχισμός στην Κύπρο ή “περί παιδαγωγού ο λόγος”», *Πρακτικά του 4ου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία 29 Απριλίου-3 Μαΐου 2008)*, επιμ. E. Αντωνίου, Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών, Λευκωσία 2012, σ. 537-553.

Πιεράς 2008

Μιχάλης Πιεράς, «Για τις Κυπριακές Ρίμες Αγάπης/“The Cypriot Rime d’Amore (Love Rhymes)”», *35° Βόρεια/North – 33° Ανατολικά/East, Η Κύπρος της Ευρώπης/Our Europe*, επιμ./ed. Θέλιμα Μπλάτσοφορντ, Σουζάννα Σαββίδου/Thelma Blatchford, Souzanna Savvidou, Υπουργείο Οικονομικών, Κεντρική Τράπεζα Κύπρου/Ministry of Finance of Cyprus, Central Bank of Cyprus, Λευκωσία/Nicosia 2008, σ. 39-44.

Rodosthenous-Balafa 2013

Marina Rodosthenous-Balafa, «*Errotokritos*, the Cypriot *Canzoniere* and their dialogue with the Neoplatonic tradition», *Κάμπος: Cambridge Papers in Modern Greek* 20 (2013), σ. 133-164.

Ροδοσθένους-Μπαλάφα 2012

Μαρίνα Ροδοσθένους-Μπαλάφα, «“Γιατί ήφηκα τα χαμηλά και τα ψηλά ξετρέχω”»: Πετράρχικη παράδοση και νεοπλατωνικές απηχήσεις στο Κυπριακό *Canzoniere* και στον *Ερωτόκριτο* του Κορνάρου», *Ο κόσμος του Ερωτόκριτου και ο Ερωτόκριτος στον κόσμο. Πρακτικά Διεθνούς*



Επιστημονικού Συνεδρίου, Σητεία 31/7-2/8/2009, επιμ. Τασούλα Μ. Μαρκομιχελάκη, Δήμος Σητείας, Ηράκλειο 2012, σ. 121-144.

Ροδοσθένους-Μπαλάφα 2015

Μαρίνα Ροδοσθένους-Μπαλάφα, «Θεματικές κατηγορίες στο κυπριακό Canzoniere του 16ου αιώνα», *Διά ανθύμωσιν καιρού και τόπου. Λογοτεχνικές Αποτυπώσεις του Κόσμου της Κύπρου. Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Λευκωσία 6-9 Οκτωβρίου 2012*, επιμ. Μιχάλης Πιερής, Πολιτικές Υπηρεσίες Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού, Τμήμα Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών Πανεπιστημίου Κύπρου, Λευκωσία 2015, σ. 157-184.

Σιαπκαρά-Πιτσιλλίδου 1980

Θέμις Σιαπκαρά-Πιτσιλλίδου, «Η ευρωπαϊκή ποίηση στον ελληνικό χώρο. *Ρίμες αγάπης* του 16ου αιώνα», *Παρνασσός*, τ. 22, τχ. 1 (Ιανουάριος-Μάρτιος 1980), σ. 67-89.

Χελιδώνη 2011

Στέλλα Χελιδώνη, «Τα μοτίβα της ερωτικής θεματικής σε έργα της πρώιμης νεοελληνικής γραμματείας: υπερεθνικά στερεότυπα ή δείκτες της ελληνικής πολιτισμικής ταυτότητας των συγγραφέων;», *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα). Δ' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών, Γρανάδα 9-12 Σεπτεμβρίου 2010: Πρακτικά*, επιμ. Κ. Α. Δημάδης, τ. 2, Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, Αθήνα 2011, σ. 523-533.

Χόλτον 2000β

Ντέιβιντ Χόλτον, «Μια ιστορία παραμέλησης: Η κυπριακή γραμματεία την περίοδο της Βενετοκρατίας», *Μελέτες για τον Ερωτόκριτο και άλλα νεοελληνικά κείμενα*, Καστανιώτης, Αθήνα 2000, σ. 253-260.